

3. Tepelné kmity atómov kryštálu

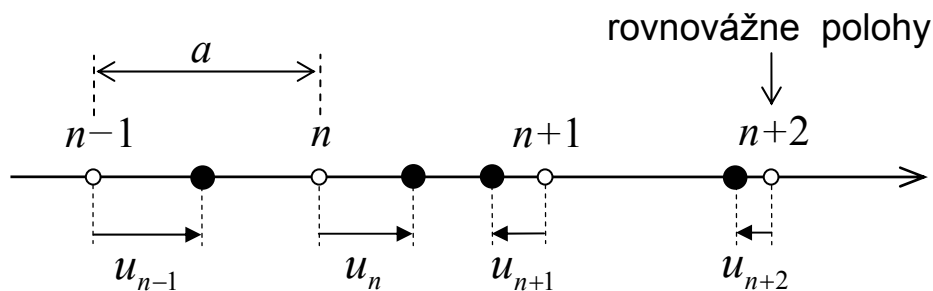
3.1. Kmity a vlny v jednorozmernej mriežke

Charakter tepelných kmitov atómov tuhej látky pri určitej teplote T je daný charakterom väzbových síl medzi atómami a tiež štruktúrnym usporiadaním častíc v tuhej látke.

Presné riešenie vzájomne viazanej sústavy všetkých častíc TL samozrejme nie je možné. Možno ale uvažovať **jednoduchšie štruktúrne modely** – riešením ktorých získame výsledky, ktoré majú všeobecnú platnosť.

Uvažujme **jednorozmerný kryštál z rovnakých atómov**.

Označme hmotnosti atómov m a uvažujme ich výchylky z rovnovážnych polôh iba v smere reťazca.

V obr. je:

označenie rovnovážnych polôh $\dots, n-1, n, n+1, \dots$

označenie okamžitých výchyliek $\dots, u_{n-1}, u_n, u_{n+1}, \dots$

Predpoklad: na vybraný atóm pôsobia silovo iba najbližší susedia, ich silové pôsobenie je kvázielastické.

Sily na n – tý atóm:

$$\text{od atómu } n-1 \quad f_{n,n-1} = -\beta(u_n - u_{n-1}) \quad ,$$

$$\text{od atómu } n+1 \quad f_{n,n+1} = -\beta(u_n - u_{n+1}) \quad ,$$

kde β – kvázielastický koeficient.

Výsledná sila na n – tý atóm:

$$f_n = f_{n,n-1} + f_{n,n+1} = -\beta(2u_n - u_{n-1} - u_{n+1}) \quad .$$

Pohybová rovnica pre n – tý atóm: $f_n = m \frac{d^2 u_n}{dt^2}$, teda

$$m \frac{d^2 u_n}{dt^2} + \beta (2u_n - u_{n-1} - u_{n+1}) = 0 \quad (*)$$

$\Rightarrow$ riešenie $u_n(t)$ pre všetky n .

Pre nekonečný počet atómov reťazca ($n = 1, 2, 3, \dots$)

$\Rightarrow$ nekonečný počet diferenciálnych rovníc typu (*).

Hľadáme riešenie sústavy rovníc (*) v tvare postupnej vlny, ktorá pre spojité prostredie má tvar

$$u(x, t) = A \exp[i(kx - \omega t)] .$$

V našom prípade – možné hodnoty $x = na$,

a v našom označení $u(na, t) \equiv u_n(t) \Rightarrow$

$$u_n(t) = A \exp[i(kna - \omega t)] , \quad (**)$$

kde A má význam amplitúdy vlny, resp. kmitov,

$k = \frac{2\pi}{\lambda}$ – je vlnové číslo (veľkosť vlnového vektora $\vec{k}$),

$\omega = 2\pi f$ – kruhová frekvencia.

Predpokladané riešenie (**) dosadíme do (*) a upravíme

$$m \frac{d^2}{dt^2} (A e^{i(kna - \omega t)}) + \beta (2A e^{i(kna - \omega t)} - A e^{i(k(n-1)a - \omega t)} - A e^{i(k(n+1)a - \omega t)}) = 0$$

$$mA e^{i(kna - \omega t)} (-i\omega)^2 + \beta (2A e^{i(kna - \omega t)} - A e^{i(kna - \omega t)} e^{-ika} - A e^{i(kna - \omega t)} e^{ika}) = 0$$

po delení výrazom $A e^{i(kna - \omega t)}$ dostaneme

$$-m\omega^2 + \beta (2 - e^{-ika} - e^{ika}) = 0 .$$

Využitím vzťahu $\cos \varphi = \frac{e^{-i\varphi} + e^{i\varphi}}{2}$ a po úprave

$$\omega^2 = \frac{2\beta}{m} (1 - \cos ka) .$$

Ďalšou úpravou, použijúc $\frac{1 - \cos ka}{2} = \sin^2 \frac{ka}{2}$ a po odmocnení

$$\omega = \sqrt{\frac{4\beta}{m}} \cdot \left| \sin \frac{ka}{2} \right| , \quad (***)$$

tzv. *disperzný vzťah*.

Teda funkcia (**), popisujúca postupnú rovinnú vlnu je riešením pohybových rovníc (*) ak medzi ω a k platí vzťah (***) .

Rozbor disperzného vzťahu

- a) Z predchádzajúceho riešenia plynie
– v jednorozmernom kryštáli sa môžu šíriť iba vlny s kruhovými

frekvenciami z intervalu od $\omega_{\min} = 0$ po $\omega_{\max} = \sqrt{\frac{4\beta}{m}}$.

Pozn.:

V spojitom prostredí vlny ľubovolnej frekvencie $\omega \in (0, \infty)$.

- b) Minimálna vlnová dĺžka vlny, ktorá sa môže šíriť reťazcom sa určí z rovnice (***)

$$\left| \sin \frac{ka}{2} \right| = 1 \Rightarrow \frac{ka}{2} = \frac{\pi}{2} ,$$

$$\text{naviac } k = \frac{2\pi}{\lambda} \Rightarrow \boxed{\lambda_{\min} = 2a}$$

- c) K rýchlosti šírenie sa vln v reťazci:

Dodatok:

Vo fyzike zavádzame 2 rýchlosti

fázovú rýchlosť $v_f = \frac{\omega}{k}$ – rýchlosť šírenia sa fázy kmitov,

grupovú rýchlosť $v_g = \frac{d\omega}{dk}$ – rýchlosť prenosu energie.

V spojitom prostredí (z riešenia vlnovej rovnice) je *fázová rýchlosť konštantná* (rovnaká pre vlnenia rôznych vln. dĺžok) a platí $v_f = v_g$.

Z nášho riešenia diskretného reťazca $\Rightarrow$

$$v_f = \frac{\omega}{k} = \sqrt{\frac{4\beta}{m}} \frac{\left| \sin \frac{ka}{2} \right|}{k} \quad \Rightarrow \text{ je závislá na } k \text{ a teda i na } \lambda .$$

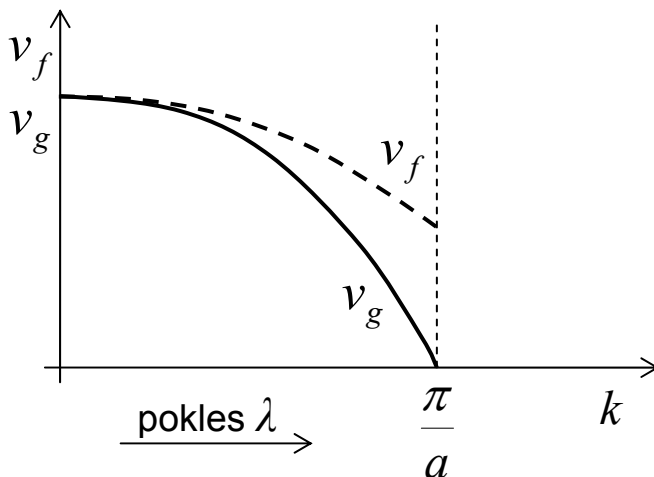
$$v_g = \frac{d\omega}{dk} = \dots \neq v_f$$

Tento jav

– *závislosť rýchlosti šírenia sa vlnenia v kryštále na vlnovej dĺžke* (alebo vlnovom čísle) nazývame ***javom disperzie***.

Analogický jav je možné pozorovať pri šírení sa elm. vln v kryštáli.

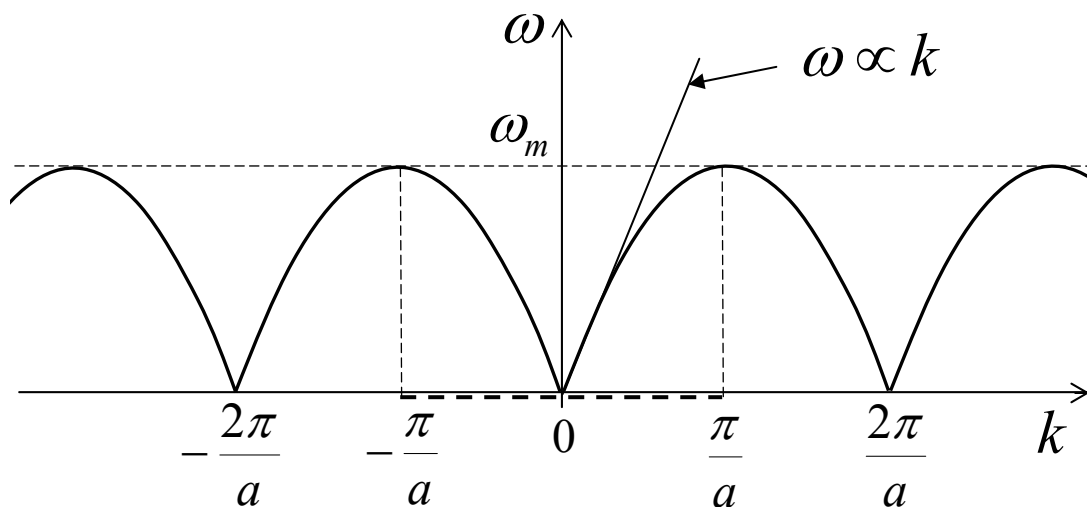
Z nášho riešenia diskretného reťazca:

Pozn.:

Jav disperzie nemôže nastať v homogénnom izotropnom prostredí !

d) Vynesme disperzný vzťah (***) do grafu $\omega = f(k)$:

← postupné vlny šíriace sa →

Pozn.: Podľa obrázku je priradenie $\omega \leftrightarrow k$ nejednoznačné.

Uvažujme k danej vlne u_n s vlnovým číslom k ďalšiu vlnu u'_n s vlnovým číslom k' , kde

$$k' = k + \frac{2\pi}{a} \cdot g, \quad \text{a } g - \text{ celé číslo. } \quad \text{Potom}$$

$$u'_n = Ae^{i(k'na - \omega t)} = Ae^{i\left\{\left(k + \frac{2\pi}{a} \cdot g\right)na - \omega t\right\}} = Ae^{i(kna - \omega t)} \cdot e^{i2\pi ng} = u_n$$

$\Rightarrow$ vlna u'_n je identická s $u_n \Rightarrow$ hodnoty k a k' sú fyzikálne nerozlíšiteľné.

Preto *stačí vyšetřovať kmitové stavy s vlnovými číslami (vektormi) v intervale dĺžky $\frac{2\pi}{a}$* , obvykle sa volí:

$$\boxed{-\frac{\pi}{a} \leq k < \frac{\pi}{a}},$$

teda k z prvej Brillouinovej zóny (recipročnej mriežky).

Hore uvedená periodičnosť vo vlastnosti $\vec{k}$ je priamym dôsledkom periodicity kryštálovej mriežky.

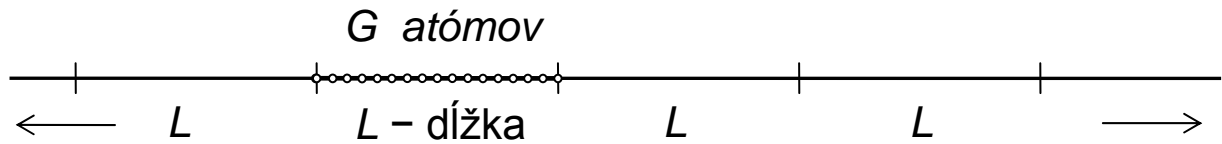
Dosiaľ sme uvažovali nekonečný reťazec vzájomne interagujúcich atómov. V reálnych prípadoch (konečný rozmer kryštálu) obsahuje reťazec *konečný počet atómov* – označme tento počet G .

V ďalšom rozoberme, ako sa zmenia predtým dosiahnuté výsledky pri uvažovaní konečného počtu G atómov v reťazci.

Pre veľké G , atómy na povrchu neovplyvnia kmitanie atómov vo vnútri reťazca. Pre takýto prípad môžeme použiť tzv.

Born – Kármánove okrajové podmienky:

Rozšírme reťazec G identicky do ∞ (pridajme rovnaké časti)
– vid'. nasledujúci obrázok.

Požadujeme: $u_{n \pm G} = u_n$

– požiadavka na rovnaký spôsob kmitania častíc vzdialených o L .

Uvažujme znamienko $+$ a použijeme rovnicu (**)

$$u_{n+G} = A e^{i\{k(n+G)a - \omega t\}} = A e^{i(kna - \omega t)} \cdot e^{ikGa}$$

Aby platila rovnosť $u_{n \pm G} = u_n$, musí byť splnené :

$$kGa = 2\pi \cdot g, \quad \text{kde } g - \text{ celé číslo.} \quad \Rightarrow \text{ pre } \textit{hodnoty } k$$

$$\boxed{k = \frac{2\pi}{Ga} \cdot g}, \quad \text{tj. } \textit{diskrétne hodnoty.} \quad (****)$$

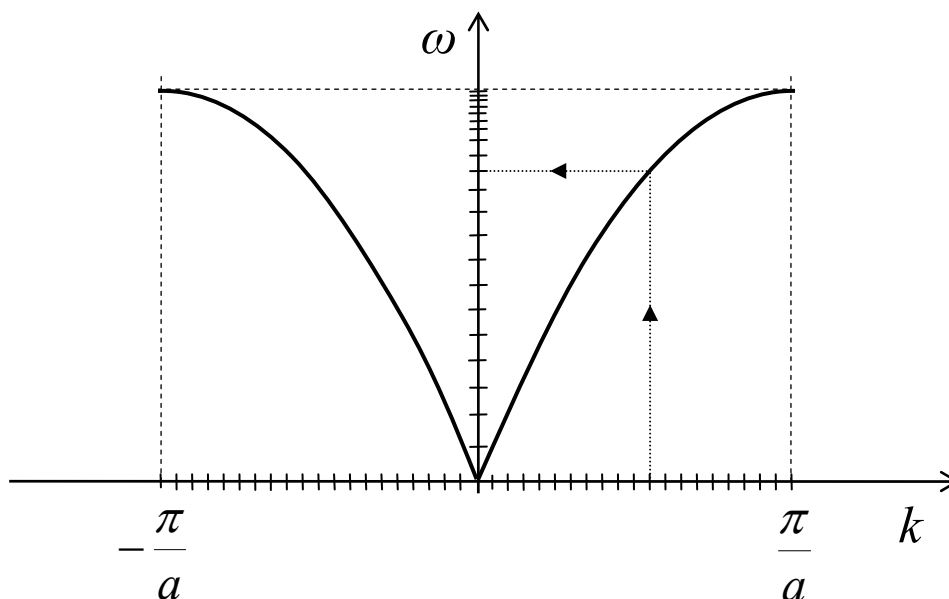
Naviac, hodnoty k sú ohraničené intervalom $-\frac{\pi}{a} \leq k < \frac{\pi}{a} \Rightarrow$

počet rôznych hodnôt k v 1. Brillouinovej zóne $N = \frac{2\pi}{\frac{2\pi}{Ga}} = G$.

Záver:

V prípade konečného reťazca vlnové číslo k nadobúda iba diskkrétne hodnoty dané vzťahom (****) – spolu G ekvidistantných hodnôt (v 1. Brillouinovej zóne).

V ďalšom obrázku je znovu ukázaný disperzný vzťah v 1. Brillouinovej zóne s diskkrétou množinou dovolených hodnôt k a im odpovedajúcimi hodnotami frekvencie ω .

Pozn.: Ekvidistantným hodnotám k odpovedajú neekvidistantne rozmiestnené hodnoty ω (hustota narastá smerom k $\omega_{\max}$).

Frekvenčné spektrum kmitov reťazca

Definícia:

Pod **frekvenčným spektrom** rozumieme funkciu $f(\omega)$ definovanú ako

$$f(\omega) = \frac{dz}{d\omega},$$

kde dz – počet rôznych kmitových stavov v intervale $(\omega, \omega + d\omega)$.

Funkciu $f(\omega)$ je možné interpretovať tiež ako

hustotu kmitových módov (pozri ďalšie kapitoly).

Pomocou disperzného vzťahu (***) a definičného vzťahu pre frekvenčné spektrum (vid' hore) je možné vyčísliť

frekvenčné spektrum kmitov lineárneho reťazca atómov:

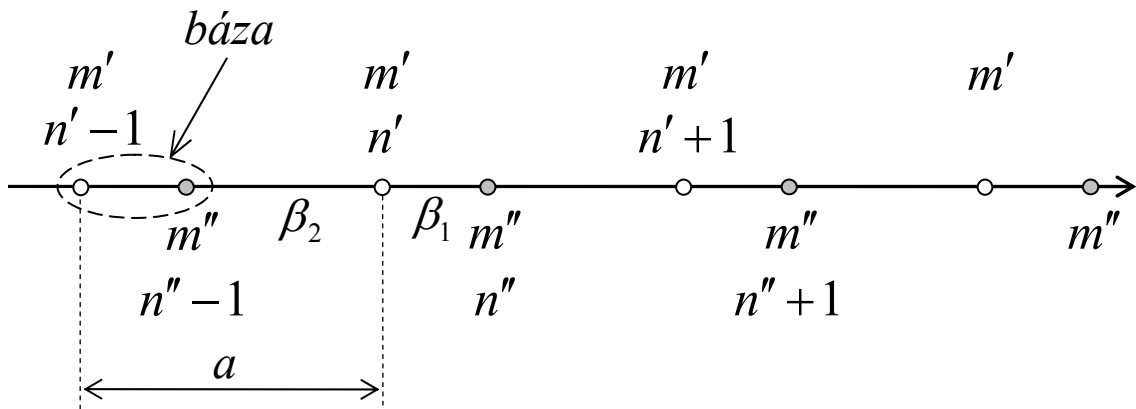
$$f(\omega) = \frac{2G}{\pi} \frac{1}{\sqrt{\omega_m^2 - \omega^2}}$$

Frekvenčné spektrum tepelných kmitov atómov kryštálu má veľký význam pri štúdiu tepelných i elektrických vlastností tuhých látok.

3.2. Akustické a optické kmity

V predchádzajúcej kapitole rozoberaný prípad odpovedá v trojrozmernej analógii kryštálom z jedného typu atómov, kde na elementárnu bunku pripadá jeden atóm.

Jednorozmerným analógom mriežok v ktorých sú zastúpené 2 rôzne typy atómov (mriežka s primitívnou bunkou a bázou) je lineárny reťazec typu

Pozn.: V obr. sú znázornené rovnovážne polohy – elementárna bunka obsahuje 2 atómy s hmotnosťami m' a m'' .

Analogicky ako v predchádzajúcom prípade môžeme sformulovať **pohybové rovnice** pre atómy v polohách n' a n'' – ich výchylky označme u'_n a u''_n :

$$m' \frac{d^2 u'_n}{dt^2} = -\beta_1 (u'_n - u''_n) - \beta_2 (u'_n - u''_{n-1}) \quad (*)$$

$$m'' \frac{d^2 u''_n}{dt^2} = -\beta_1 (u''_n - u'_n) - \beta_2 (u''_n - u'_{n+1})$$

Riešenie hľadáme v tvare postupných vln pre u'_n a u''_n rovnakého typu:

$$u'_n = A' \exp[i(kna - \omega t)]$$

$$u''_n = A'' \exp[i(kna - \omega t)]$$

po dosadení do rovníc (*) a po ďalších úpravách dostávame pre kruhovú frekvenciu ω dve reálne riešenia pre dané k :

$$\omega_-^2 = \frac{1}{2} \omega_0^2 \left(1 - \sqrt{1 - \gamma^2 \sin^2 \frac{ak}{2}} \right) \quad , \quad (**)$$

$$\omega_+^2 = \frac{1}{2} \omega_0^2 \left(1 + \sqrt{1 - \gamma^2 \sin^2 \frac{ak}{2}} \right) \quad , \quad (***)$$

kde

$$\omega_0^2 = \frac{(\beta_1 + \beta_2)(m' + m'')}{m'm''} \quad \text{a}$$

$$\gamma^2 = 16 \left(\frac{\beta_1 \beta_2}{(\beta_1 + \beta_2)^2} \right) \left(\frac{m'm''}{(m' + m'')^2} \right) \quad .$$

Hlavné závery z riešenia:

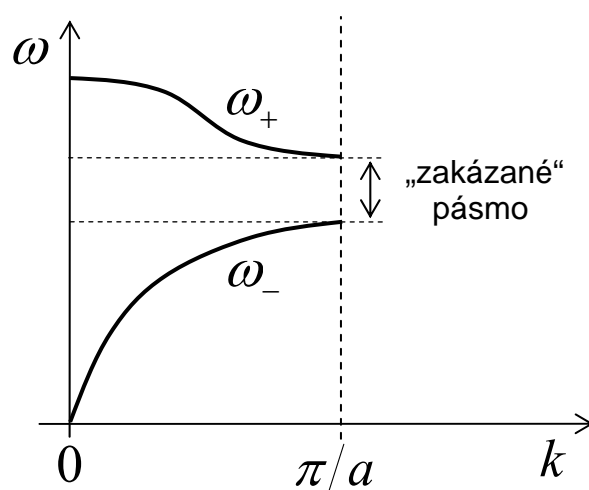
Danému vlnovému číslu k odpovedajú 2 riešenia $\rightarrow$ *dve rôzne postupné vlny* s rôznymi frekvenciami, ozn. ω_- a ω_+ ,

$\Rightarrow$ *pre každý typ vlnenia – vlastný disperzný vzťah:*

$$\omega_- = f_-(k)$$

$$\omega_+ = f_+(k) \quad .$$

Graf disperzných vzťahov:

$\Rightarrow$ dve disperzné vetvy:

spodná, tzv. **akustická**
– odpovedá akustickým kmitom,

horná, tzv. **optická**
– odpovedá optickým kmitom,

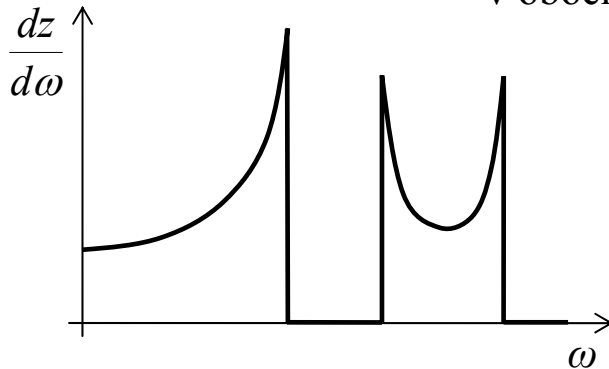
medzi nimi – „zakázané“ pásmo frekvencií.

Pôvod názvov:

akustické kmity – pre veľké $\lambda \rightarrow \omega \propto k$, ako u zvukových vln,
optické kmity – elmag. vlny (z oblasti IČ) týchto frekvencií sú absorbované iónových kryštáloch.

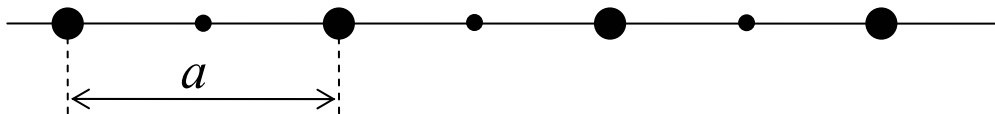
Frekvenčné spektrum kmitov:

- získame z dvoch disperzných vzťahov,
- pre konečný reťazec z $2G$ atómov $\Rightarrow 2G$ rôznych frekvencií v oboch vetvách (v každej G)

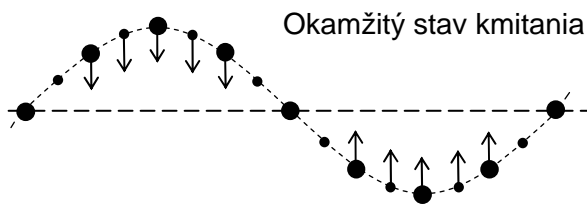
Akustické a optické kmity „názorne“:

Rozoberme reťazec z atómov M a m , uvažujme priečne kmitanie častíc a podmienku $M > m$.

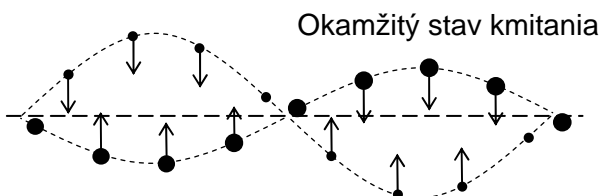
Stav $k \approx 0$:

Akustickým kmitom odpovedá kmitanie reťazca typu:

oba podmriežky kmitajú s rovnakou fázou a rovnakou amplitúdou

Optickým kmitom odpovedá kmitanie reťazca typu:

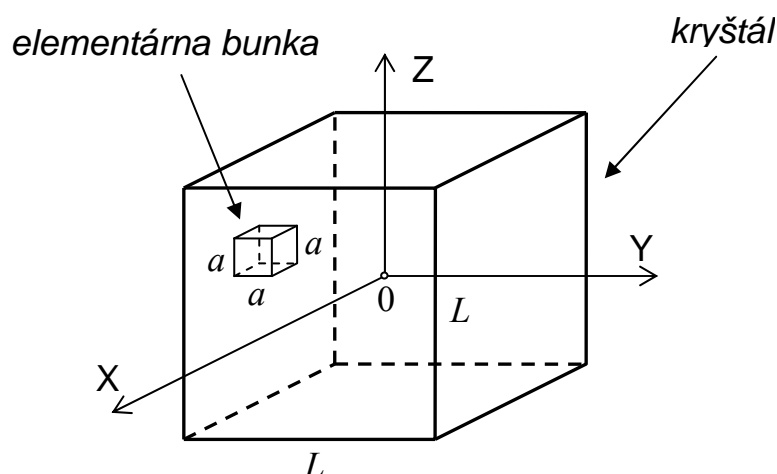
mriežky kmitajú v protifáze – ťažisko báze zostáva v kľude

Stav $k = \pi/2$:

- akustické kmity* – atómy typu m v kľude, atómy typu M kmitajú,
- optické kmity* – atómy typu m kmitajú, atómy typu M v kľude.

3.3. Kmity trojrozmernej kryštalickej mriežky. Kmitové módy

Rozoberme kmitanie atómov v kryštále s kubickou symetriou, s vonkajšími rozmermi $L \times L \times L$, hrany ktorého sú paralelné s hranami elementárnych buniek.

Uvažujme všeobecný tvar **rovinatej postupnej vlny** šíriacej sa v spojitom prostredí v ľubovlnom smere, udanom vlnovým vektorom $\vec{k}$

$$\vec{u}(\vec{r}) = \vec{u}_0 e^{i(\vec{k} \cdot \vec{r} - \omega t)}$$

resp. v ortogonálnom systéme osí XYZ

$$\vec{u}(\vec{r}) = \vec{u}_0 e^{i(k_x \cdot x + k_y \cdot y + k_z \cdot z - \omega t)}$$

kde $\vec{u}_0$ – amplitúda vlny (kmitov), udávajúca súčasne polarizáciu vlny (ak $\vec{u}_0 \parallel \vec{k}$ – pozdĺžne vlnenie, ak $\vec{u}_0 \perp \vec{k}$ – priečne vlnenie).

Zaveďme súradnicový systém osí XYZ do obrázku hore, potom súradnice mriežkových bodov budú:

$$x_l = l \cdot a \quad l = 0, \pm 1, \dots, \pm G/2$$

$$y_m = m \cdot a \quad m = 0, \pm 1, \dots, \pm G/2$$

$$z_n = n \cdot a \quad n = 0, \pm 1, \dots, \pm G/2$$

a rovnica postupnej vlny (v skalárnom tvare)

$$u_{l,m,n} = u_0 e^{i(k_x \cdot la + k_y \cdot ma + k_z \cdot na - \omega t)}$$

Uvažujme periodické **Born – Kármánove okrajové podmienky**, teda:

$$u_{l+G, m+G, n+G} = u_{l, m, n} \quad .$$

Po dosadení a úprave $\Rightarrow$ podmienka **pre prípustné hodnoty** k_x, k_y, k_z :

$$k_x = 0, \pm \frac{2\pi}{L}, \pm \frac{4\pi}{L}, \dots, \frac{2\pi}{L} \cdot g, \dots$$

$$k_y = 0, \pm \frac{2\pi}{L}, \pm \frac{4\pi}{L}, \dots, \frac{2\pi}{L} \cdot g, \dots \quad \rightarrow \text{tj. diskkrétne hodnoty.}$$

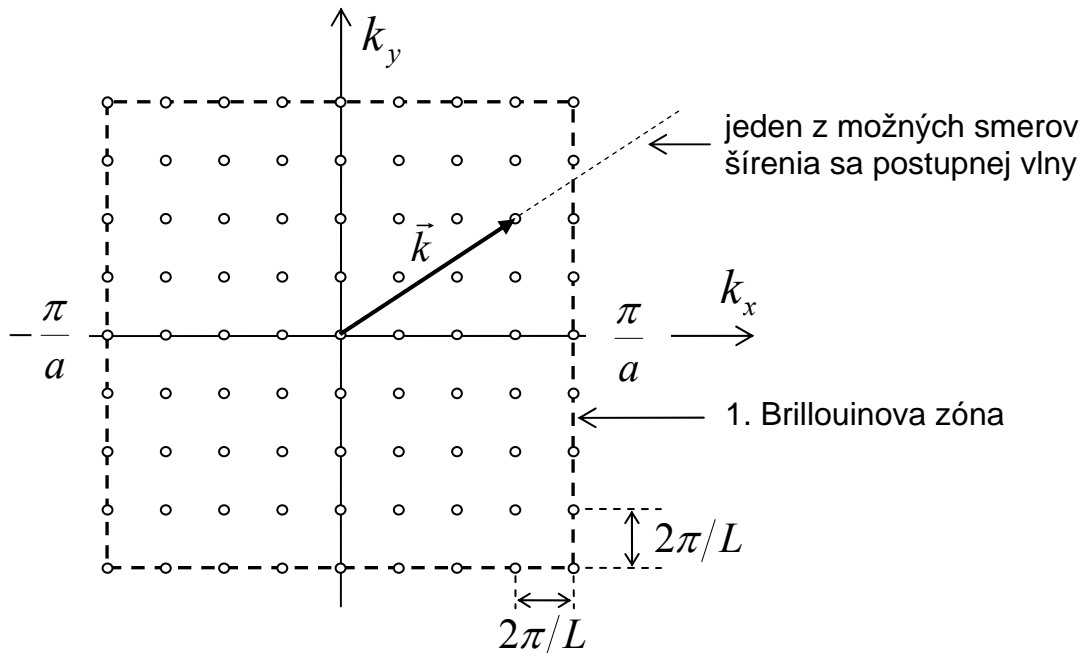
$$k_z = 0, \pm \frac{2\pi}{L}, \pm \frac{4\pi}{L}, \dots, \frac{2\pi}{L} \cdot g, \dots$$

Ak sa obmedzíme na fyzikálne rôzne kmitové stavy (pozri jedno-rozmerný prípad) $\Rightarrow$ potom **prípustné hodnoty** k_x, k_y, k_z ležia vo vnútri 1. Brillouinovej zóny (v tomto prípade kocka o hrane $2\pi/a$):

$$-\frac{\pi}{a} \leq k_x, k_y, k_z < \frac{\pi}{a} \quad .$$

Znázornenie dovolených hodnôt $\vec{k}$ v Brillouinovej zóne:

(v reze pre $k_z = 0$)

Z rozboru (i z obrázku) vyplýva , že na každú dovolenú hodnotu $\vec{k}$

prípadá v $\vec{k}$ - priestore objem $\left(\frac{2\pi}{L}\right)^3$.

Počet dovolených hodnôt $\vec{k}$ v celej Brillouinovej zóne:

$$N = \frac{V_{\text{zóny}}}{\left(\frac{2\pi}{L}\right)^3} = \frac{\left(\frac{2\pi}{a}\right)^3}{\left(\frac{2\pi}{L}\right)^3} = \left(\frac{L}{a}\right)^3 = G^3 \quad \text{čo sa rovná počtu atómov v celom kryštáli.}$$

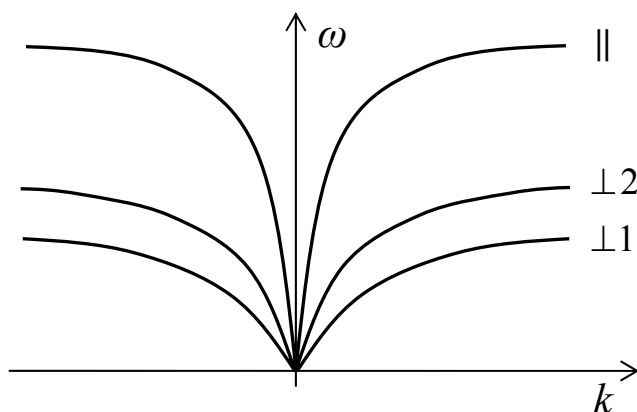
Postupné vlny šíriace sa v kryštáli sa odlišujú nie iba hodnotou vlnového vektora $\vec{k}$, ale aj **polarizáciou vlny** (vektor $\vec{u}_0$) – tj. smerom výchýliek atómov voči smeru $\vec{k}$.

Všeobecne platí:

Vlnu s ľubovoľnou polarizáciou je možné vždy zapísať ako superpozíciu 3 vln (s tým istým $\vec{k}$) **so vzájomne ortogonálnymi polarizáciami** – jedna pozdĺžna a dve priečne:

$$\vec{u}(\vec{r}, \vec{k}) = \vec{u}_{\parallel}(\vec{r}, \vec{k}) + \vec{u}_{\perp 1}(\vec{r}, \vec{k}) + \vec{u}_{\perp 2}(\vec{r}, \vec{k}) .$$

Každý z týchto 3 typov vln odpovedá **vlastný disperzný vzťah**

Pozn.:

Na obr. sú znázornené disperzné vzťahy pre akustické kmity

(pre kubický kryštál
 $\perp 1 \equiv \perp 2$)

Definícia: kmitový mód

Postupnú vlnu, majúcu jednu z troch (ortogonálnych) smerov polarizácie a niektorú dovolenú hodnotu vlnového vektora $\vec{k}$ nazývame kmitovým módom.

V prenesenom význame za kmitový mód považujeme konkrétny stav kmitania kryštálu, ktorý je generovaný vyššie popísanou postupnou vlnou.

Otázka: Koľko rôznych kmitových módov má vyššie rozoberaný kubický kryštál s rozmermi $L \times L \times L$?

Počet dovolených hodnôt $\vec{k}$ v Brillouinovej zóne je N ,
pre každé $\vec{k}$ – 3 typy polarizácie $\Rightarrow$ **počet módov** = $3N$.

Pre **zložitejšie typy kryštalických mriežok** (nižšia symetria, p – atómov v báze) je rozbor obtiažnejší.

Pre daný smer $\vec{k}$ máme $3p$ disperzných vzťahov, z toho:

- 3 disperzné vzťahy pre akustické vetvy
- $3(p - 1)$ disperzných vzťahov pre optické vetvy.

Celkový počet rôznych kmitových módov kryštálu je tiež $3N$,
kde N je počet všetkých častíc kryštálu.

Frekvenčné spektrum kmitov trojrozmerného kryštálu

Frekvenčné spektrum kryštálu sme už definovali vzťahom

$$f(\omega) = \frac{dz}{d\omega},$$

kde dz – počet rôznych kmitových stavov v intervale $(\omega, \omega + d\omega)$.

Podľa definície kmitového módu vyjadruje funkcia $f(\omega)$ tiež **hustotu kmitových módov** daného kryštálu.

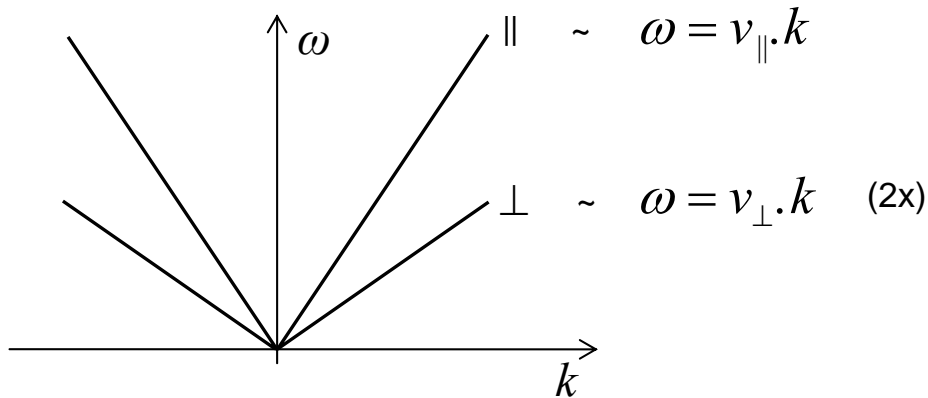
Znalosť frekvenčného spektra kryštálu má rozhodujúcu úlohu pri:

- štúdiu transportných javov,
- štúdiu interakcie kryštálu s elm. vlnením,
- vyčíslení celkovej energie kmitov kryštálu (štúdium tepelných vlastností kryštálu).

Vyčíslenie frekvenčného spektra kryštálu je vo všeobecnosti úloha veľmi zložitá, v ďalšom texte je uvedený výpočet za zjednodušených podmienok.

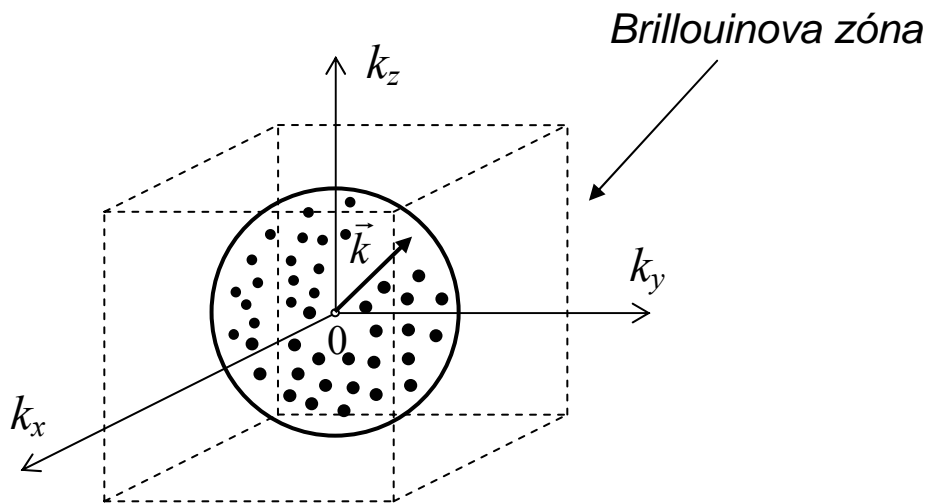
Výpočet frekvenčného spektra $f(\omega)$ trojrozmerného kryštálu za zjednodušených podmienok:

- a) kubický kryštál (primitívna elementárna bunka),
- b) najjednoduchšie disperzné vzťahy $\omega \propto |\vec{k}|$ (pozri obr.).

Uvažujme najprv **módy odpovedajúce pozdĺžnym vlnám**.

Počet týchto módov v guľi s polomerom k (v $\vec{k}$ – priestore):

$$z = \frac{\frac{4}{3}\pi k^3}{\left(\frac{2\pi}{L}\right)^3} \quad \begin{array}{l} \text{objem guľe v } \vec{k} \text{ – priestore} \\ \text{objem pripadajúci na 1 dovolenú hodnotu } \vec{k} \end{array} =$$

$$= \frac{k^3 V}{6\pi^2} = \frac{V \omega^3}{6\pi^2 v_{\parallel}^3} \quad , \text{ kde bolo použité } L^3 = V \text{ (} V \text{ – objem kryštálu)} \\ \text{a } \omega = v_{\parallel} \cdot k \text{ .}$$

Diferencovaním $\Rightarrow dz = \frac{V \omega^2}{2\pi^2 v_{\parallel}^3} d\omega$, čo je počet kmitových módov v intervale $(\omega, \omega + d\omega)$.

Teda $f_{\parallel}(\omega) = \frac{dz}{d\omega} = \frac{V \omega^2}{2\pi^2 v_{\parallel}^3}$.

Úplne analogicky, pre *hustotu módov odpovedajúcim priečnym vlnám*

$$f_{\perp}(\omega) = \frac{V\omega^2}{2\pi^2 v_{\perp}^3} \quad - \quad \text{pre jednu disperznú vetvu} \\ \text{(pre jednu z } \perp \text{ polarizácií).}$$

Výsledné frekvenčné spektrum: $f(\omega) = f_{\parallel}(\omega) + 2f_{\perp}(\omega)$, teda

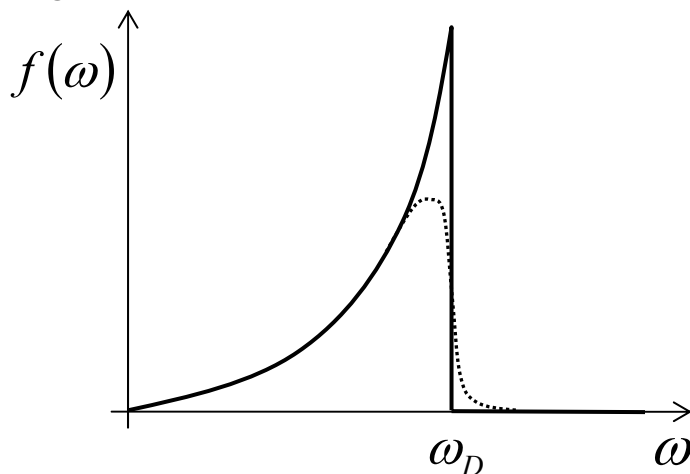
$$f(\omega) = \frac{V\omega^2}{2\pi^2 v_{\parallel}^3} + 2 \cdot \frac{V\omega^2}{2\pi^2 v_{\perp}^3} = \frac{V\omega^2}{2\pi^2} \left(\frac{1}{v_{\parallel}^3} + \frac{2}{v_{\perp}^3} \right).$$

V priblížení

$$v_{\parallel} = v_{\perp} = v \quad \Rightarrow$$

$$f(\omega) = \frac{3V\omega^2}{2\pi^2 v^3}.$$

V grafe:

horné ohraničenie spektra –

ω_D – Debye-ova frekvencia

Pozn.: V obr. je plnou čiarou znázornený idealizovaný priebeh pre „sférickú“ Brillouinovu zónu,

čiarkovane – so započítaním faktu, že pre $|\vec{k}| > \pi/a$ sféra k presahuje Brillouinovu zónu, teda pribúdajú iba stavy z rohov zóny.

Medznú frekvenciu kmitov ω_D je možné určiť z podmienky, že celkový počet módov kryštálu je $3N$ (kde N je počet častíc kryštálu)

$$\int_0^{\omega_D} f(\omega) d\omega = \frac{3V}{2\pi^2 v^3} \cdot \frac{\omega_D^3}{3} = 3N \quad \Rightarrow \quad \omega_D = \sqrt[3]{\frac{6N\pi^2 v^3}{V}}.$$

3.4. Energia kmitových módov. Fonóny

Vychádzajúc z definície kmitového módu (postupná vlna šíriaca sa kryštálom, s daným smerom polarizácie a s danou dovolenou hodnotou $\vec{k}$) – pod pojmom **energia kmitového módu** rozumieme:

súčet energií (kinetických + potenciálnych) **všetkých častíc kryštálu, ktorými sa uvedená vlna šíri.**

Aké hodnoty energie môže nadobúdať daný kmitový mód?

Kvantovo-mechanickým výpočtom je možné ukázať **ekvivalenciu:**

kmitový mód $\leftrightarrow$ **kvantový lineárny harmonický oscilátor**
(s tou istou kruhovou frekvenciou ω).

Energetické spektrum kvantového lineárneho oscilátora (v ďalšom KLHO) je známe

$$E_n = \hbar\omega \left(n + \frac{1}{2} \right), \quad \text{kde } n = 0, 1, 2, \dots \quad (*)$$

Teda: **Energia daného kmitového módu** je kvantovaná (*) a pre ďalšie úvahy je možné každý kmitový mód (teda kmitanie celého súboru častíc kryštálu pod vplyvom postupnej vlny) nahradiť kmitaním jedného KLHO s odpovedajúcou kruhovou frekvenciou ω .

Pretože v kryštáli existuje $3N$ kmitových módov,
 $\Rightarrow$ nahradenie s $3N$ KLHO s rozličnými frekvenciami ω .

Hodnota energie daného kmitového módu pri teplote T :

Vychádzajúc z vyššie opísanej ekvivalencie je táto energia totožná so strednou hodnotou energie odpovedajúceho KLHO pri danej teplote T ,

teda

$$\bar{\mathcal{E}} = \frac{\hbar\omega}{e^{kT} - 1}, \quad \text{kde } k - \text{ Boltzmannova konštanta.}$$

Celková energia kmitov kryštálu (tepelná energia kryštálu) pri teplote T :

$$E = \sum_{\substack{\text{všetky} \\ \text{módy}}} \bar{\varepsilon}_{\text{módu}} = \sum_{\omega=0}^{\omega_{\max}} \bar{\varepsilon}(\omega) = \int_0^{\omega_{\max}} f(\omega) \bar{\varepsilon}(\omega) d\omega ,$$

teda pre výpočet tepelnej energie kryštálu je potrebné poznať frekvenčné spektrum.

Pojem: fonón – kvázičastica tepelných kmitov kryštálu

Zavedenie: energia daného kmitového módu je kvantovaná:

$$E_n = \hbar\omega \left(n + \frac{1}{2} \right) = E_0 + n\hbar\omega , \quad \text{kde } E_0 - \text{energia nulových kmitov,}$$

$$\Delta E = E_{n+1} - E_n = \hbar\omega , \quad \text{teda energia sa mení po kvantách } \hbar\omega .$$

Definícia: *Kvázičastica s vyššie uvažovaným elementárnym kvantom energie kmitov $\hbar\omega$ sa nazýva fonón.*

Priklad: Kmitovému módu s frekvenciou ω prislúcha pri teplote T

$$n = \frac{\bar{\varepsilon}(\omega)}{\hbar\omega} = \frac{\frac{\hbar\omega}{e^{kT}} - 1}{\hbar\omega} = \frac{1}{e^{\frac{\hbar\omega}{kT}} - 1} \quad \text{fonónov s frekvenciou } \omega .$$

Pozn.: inému kmitovému módu (iné ω) pri tej istej teplote – iný počet fonónov.

Pri zvyšovaní teploty → vzrastá počet fonónov v kryštále ,
pri poklese teploty → klesá počet fonónov v kryštále.

Kvázičastici fonónu je možné priradiť:

energiu $\boxed{\varepsilon_f = \hbar\omega}$

hybnosť $\boxed{\vec{p}_f = \hbar\vec{k}}$, kde $\vec{k}$ – vlnový vektor postupnej vlny.

Kvázicastica *fonón* – veľmi užitočný objekt *pri štúdiu transportných javov:*

pružný, resp. nepružný *rozptyl fotónov, elektrónov*, atď. na tepelných kmitoch mriežky je takto možné rozoberať ako „*zrážky*“ danej častice s fonónmi, napr.:

fotón – fonón
elektrón – fonón ,

s uvažovaním odpovedajúcich zákonov zachovania energie E ,
resp. hybnosti $\vec{p}$.

3.5. Tepelné kapacity tuhých látok

Podľa prvej vety termodynamickej sa teplo dodané sústave rovná súčtu prírastku vnútornej energie sústavy a práci vykonanej sústavou.

$$dQ = dE + pdV \quad (*)$$

Energia tuhej látky je jednoznačne určená teplotou a objemom sústavy,

teda

$$dE = \left(\frac{\partial E}{\partial T} \right)_V dT + \left(\frac{\partial E}{\partial V} \right)_T dV .$$

Po dosadení do (*) a úprave $\Rightarrow$

$$dQ = \left(\frac{\partial E}{\partial T} \right)_V dT + \left[\left(\frac{\partial E}{\partial V} \right)_T + p \right] dV \quad (**)$$

Dôležitými charakteristikami tuhých látok z hľadiska ich tepelných vlastností sú **molárne tepelné kapacity** C_V a C_p definované vzťahmi:

$$C_V = \left(\frac{dQ}{dT} \right)_V , \quad C_p = \left(\frac{dQ}{dT} \right)_p \quad (***)$$

(*teplo, ktoré je potrebné dodať jednému mólu látky na zvýšenie teploty o 1 K, pri konštantnom objeme, resp. pri konštantnom tlaku*).

Z hľadiska všeobecného rozboru je najvýhodnejšie pracovať s molárnou tepelnou kapacitou C_V , pre ktorú, podľa (**) a (***) platí:

$$\boxed{C_V = \left(\frac{\partial E}{\partial T} \right)_V} ,$$

pričom, pre malú teplotnú rozdielnosť, platí pre tuhé látky tiež $C_p \approx C_V$.

Pretože meranie tepelných kapacít tuhých látok je experimentálne jednoduché $\Rightarrow$ **vzájomné porovnanie experimentálnej závislosti** $C_V = C_V(T)$ pre rôzne látky **a teoretickej** – vyčíslenej z daného modelu kmitov atómov látky – môže potvrdiť, alebo vyvrátiť správnosť uvažovaného modelu.

V ďalšom texte sú uvedené rôzne teórie (modely) tepelných kapacít z historického hľadiska, vychádzajúce z rôznych modelov kmitania atómov tuhej látky.

3.5.1. Klasický model

Vychádza z týchto predpokladov:

N – atómov kryštálu kmitá nezávisle jeden od druhého v troch navzájom kolmých smeroch

⇒ **aproximácia $3N$ klasickými oscilátormi**
(kryštál má $3N$ stupňov voľnosti).

Podľa klasickej štatistickej fyziky – na každý stupeň voľnosti pripadá stredná hodnota energie $\bar{\varepsilon} = \bar{\varepsilon}_{\text{kin}} + \bar{\varepsilon}_{\text{pot}} = \frac{1}{2}kT + \frac{1}{2}kT = kT$.

Energia kmitov všetkých častíc kryštálu:

$$E = 3N \cdot kT \quad , \quad \text{vzťahnutá na 1 mol} \quad E = 3N_A kT = 3RT$$

⇒ **molárna tepelná kapacita**

$$\boxed{C_V = 3R} \quad (*)$$

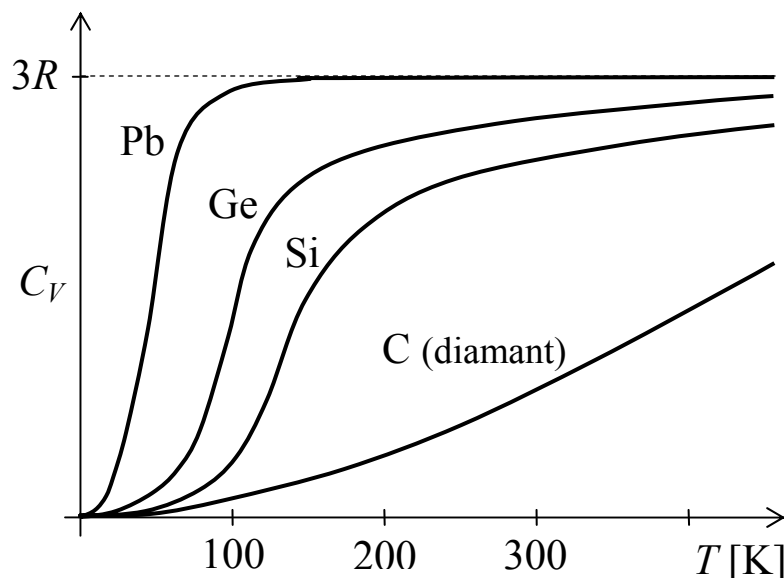
- nezávisí na type látky,
- nezávisí na teplote.

Výsledok z klasického modelu $C_V = 3R$ – tzv. **Dulong-Petitov zákon**.

Porovnanie s experimentom (vid' aj dolný graf):

- približne dobrý výsledok pri vysokých teplotách,
- nesprávna teplotná závislosť (experim. C_V klesá k 0 pri $T \rightarrow 0$)

Experimentálne závislosti $C_V = C_V(T)$ pre rôzne kryštály:

3.5.2. Einsteinov model

Presnejší popis závislosti $C_V = C_V(T)$ poskytuje **kvantová štatistika**.

Einsteinov model, využívajúci kvantovú štatistiku, vychádza z týchto predpokladov:

- kmity** jednotlivých atómov sú na seba **nezávislé**,
- pri vychýlení atómov z rovnovážnych polôh – **elastické sily**,
- všetky atómy kmitajú s **rovnakou frekvenciou ω** ,
- energia** kmitajúcich atómov je **kvantovaná**.

Kmitanie každého atómu je potom možné popísať pomocou troch kvantových lineárnych harmonických oscilátorov (KLHO), kmitanie celého kryštálu – pomocou $3N$ KLHO.

Stredná hodnota energie jedného KLHO pri teplote T – ak uvažujeme i energiu tzv. nulových kmitov (prvý člen v nasledujúcom vzorci):

$$\bar{\varepsilon} = \frac{1}{2} \hbar \omega + \frac{\hbar \omega}{e^{\frac{\hbar \omega}{kT}} - 1},$$

kmitová energia 1 mólu atómov kryštálu:

$$E = 3N_A \left[\frac{1}{2} \hbar \omega + \frac{\hbar \omega}{e^{\frac{\hbar \omega}{kT}} - 1} \right].$$

Molárna tepelná kapacita C_V :

$$C_V = \left(\frac{\partial E}{\partial T} \right)_V = 3N_A \hbar \omega \frac{\partial}{\partial T} \left(e^{\frac{\hbar \omega}{kT}} - 1 \right)^{-1} = \dots \Rightarrow$$

po derivovaní a úprave:

$$C_V = 3R \left(\frac{\hbar \omega}{kT} \right)^2 \frac{e^{\frac{\hbar \omega}{kT}}}{\left(e^{\frac{\hbar \omega}{kT}} - 1 \right)^2}.$$

Rozbor výsledku:

a) **závislost** $C_V = C_V(T)$ **pri vysokých teplotách** ($T \rightarrow \infty$)

Označme $\frac{\hbar\omega}{kT} = x$,

Potom $C_V = 3R x^2 \frac{e^x}{(e^x - 1)^2}$. Pre $T \rightarrow \infty \Rightarrow x \rightarrow 0$

$$\Rightarrow C_V \approx 3R x^2 \frac{1+x}{(1+x-1)^2} \approx 3R x^2 \frac{1}{x^2} = 3R,$$

tj. chovanie sa C_V pri vysokých teplotách podľa Dulong-Petitovho zákona.

b) **závislost** $C_V = C_V(T)$ **pri nízkych teplotách** ($T \rightarrow 0$)

$C_V = 3R x^2 \frac{e^x}{(e^x - 1)^2}$ Pre $T \rightarrow 0 \Rightarrow x \rightarrow \infty$

$$\Rightarrow C_V \approx 3R x^2 \frac{e^x}{(e^x)^2} \approx 3R \frac{x^2}{e^x} \rightarrow 0,$$

teda kvalitatívne dobrá zhoda s experimentom, ale kvantitatívne iné chovanie pri nízkych teplotách:

experiment (v okolí nízkych teplôt) – $C_V \approx \text{konšt.} \cdot T^3$ pre izolátory,
 $C_V \approx \text{konšt.} \cdot T$ pre kovy.

Ďalší nedostatok – ako interpretovať jedinú frekvenciu ω s ktorou kmitajú všetky atómy?

Dodatok: závislost' $C_V \rightarrow K \cdot T^3$ (v okolí nízkych teplôt) pre izolátory dobre popisuje nasledujúci model kmitov (kap. 3.5.3.),
závislost' $C_V \rightarrow K \cdot T$ u kovov súvisí s tepelnou kapacitou elektrónového plynu (pozri kap. 4.2.4.).

3.5.3. Debyeov model

Vychádza z modelu kmitov trojrozmernej mriežky, ktorý bol preberaný v kap. 3.3.

Celková kmitová energia (podľa tohto modelu):

$$E = \int_0^{\omega_{\max}} f(\omega) \bar{\varepsilon}(\omega) d\omega \quad , \quad \text{kde} \quad \bar{\varepsilon}(\omega) = \frac{\hbar\omega}{e^{\frac{\hbar\omega}{kT}} - 1}$$

a frekvenčné spektrum kmitov kryštálu, vyčíslené v priblížení lineárnych disperzných vzťahov ($\omega = v \cdot k$)

$$f(\omega) = \frac{3V\omega^2}{2\pi^2v^3} \quad , \quad \text{pričom} \quad \omega_{\max} \equiv \omega_D = \sqrt[3]{\frac{6N\pi^2v^3}{V}} \quad .$$

Po dosadení, úprave a po zavedení tzv. **Debyovej teploty** $\Theta = \frac{\hbar\omega_D}{k}$:

$$E = \frac{3V\hbar}{2\pi^2v^3} \int_0^{\omega_D} \frac{\omega^3}{e^{\frac{\hbar\omega}{kT}} - 1} d\omega = 9NkT \left(\frac{T}{\Theta}\right)^3 \int_0^{\frac{\Theta}{T}} \frac{x^3}{e^x - 1} dx \quad (*)$$

$\Rightarrow$ pre molárnu tepelnú kapacitu $C_V = \left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_V$:

$$C_V = \frac{3V\hbar}{2\pi^2v^3} \int_0^{\omega_D} \frac{\partial}{\partial T} \left(\frac{\omega^3}{e^{\frac{\hbar\omega}{kT}} - 1} \right) d\omega = \frac{3V\hbar^2}{2\pi^2v^3kT^2} \int_0^{\omega_D} \frac{\omega^4 e^{\frac{\hbar\omega}{kT}}}{\left(e^{\frac{\hbar\omega}{kT}} - 1\right)^2} d\omega \quad ,$$

resp. vyjadrenie pomocou Debyovej teploty:

$$C_V = 9Nk \left(\frac{T}{\Theta}\right)^3 \int_0^{\frac{\Theta}{T}} \frac{x^4 e^x}{(e^x - 1)^2} d\omega \quad .$$

Pozn.: Rozborom tohto vzťahu (resp. vzťahu (*)) sa dá ukázať, že pre nízke teploty platí $C_V \approx \text{konšt.} \cdot T^3$.

Pozn.: Presnejšie vzťahy je možné získať dosadením za $f(\omega)$ korektnějších funkcií (uvažovaním presných tvarov disperzných vzťahov – z vetiev akustických i optických, s rešpektovaním nesférickej Brillouinovej zóny, atď.).